

Déri Balázs

Színeváltozás ünnepe az 1484-es, nyomtatott Esztergomi misekönyvben*

Az 1484-es, Nürnbergben nyomtatott Esztergomi misszálé¹ incipitje, amelyet (az első szót leszámítva) pontosan ismétél a kolofon,² feltűnő módon kiemeli a függelékes anyagból a Színeváltozás ünnepét:

Déri Balázs (Budapest) zeneudós, klasszika-filológus, középkorkutató, az ELTE BTK Latin Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára.

Incipit missale divinorum officiorum tam de tempore, quam etiam de sanctis, cum certis officiis annexis, utputa de Transfiguratione Domini, de pestilentia et cetera, secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis. [b₃^r]=1^r

Kezdődik a misszálé: mind az időszaki, mind a szentekről szóló istentiszteletekkel, bizonyos függelékes liturgiákkal, úgymint az Úr Színeváltozásáról, a dögvesztről, stb., a kegyes esztergomi egyház kórusa szerint.

A mintegy címként szolgáló incipit és a kolofon tehát alapvetően három fő részre osztja föl a misszálét: a *de tempore* és a *de sanctis* részhez egy függelékes szakasz csatlakozik (*cum certis officiis annexis*). Melyek is lehetnek a függelékes misék? Bizonytalán nem függelékesnek, hanem a *de sanctis* alá tartozónak értették a *commune sanctorum* részt: a könyvben e szakaszt pontosan mutatja az „Incipiuntur missae communes de festis sanctorum, qui carent propriis” (163^v) rubrika. (Megjegyzem, hogy a nyomtatott könyv rubrikái használják a *commune* terminust, pl. a „require in commune de confessore”, stb. formában, és mindig *-e*, nem *-i* végződéssel). Jóllehet nem látták el paginálassal a szekvencionálét, tartalmilag bizonyosan ezt sem tartották függelékesnek (ennek kezdetét a könyvben a „Sequitur prosa in Adventu de Domina nostra” jelzi, [D₂^r]). A függelékes a „Missa votiva de Sancto Spiritu”-val (178^v) kezdődő votív szakaszra, így a szövegben említett, pestis elleni misére is, és ezek szerint az Úr Színeváltozására vonatkozhatott. Mai, topológiai értelemben a votív rész végén (191^v) található Szent Bernát-misére is igaz lehetne a függelékeség, amennyiben nem a szanktorále „megfelelő helyén” található. (Ennek kérdésére is visszatérek.) De függelékben van-e az Úr Színeváltozásának miséje?

* A tanulmány az OTKA K 78680 „Középkori pontifikálék Magyarországon” (vez. Földváry Miklós István) pályázatának keretében készült.

¹ DÉRI Balázs (kiad.): *Missale Strigoniense, id est Missale secundum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurenbergae apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII (RMK III 7)* — Argumentum Kiadó, Budapest 2009. (Monumenta Ritualia Hungarica I = Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum XVI). — A jelen tanulmány e kiadás bevezetője (Introduction) XXV–XXVI. és XLII–XLIII. oldalainak átszerkesztett és bővített változata.

² „Finit missale ... ecclesiae Strigoniensis, correctum ac emendatum ...” [D₉^v]

Noha úgy tűnik, hogy „túlértelmezem” az *annexis* szót, ám a tág jelentés, azután a valódi, megmaradt és a —mint majd látjuk— megszüntetett, mégis annak jelzett függelékesség összetett helyzete elemzést látszik érdemelni.

A misekönyv mint szöveg idézett paratextusai tehát a temporále és a szanktorále nagy, egységes szakaszai után következő vegyes részből a Színeváltozás (*de Transfiguratione Domini*) miséjé s a pestis idején mondandó votív misét (*de pestilentia*) emelik ki.

Ez utóbbit VI. Kelemen pápa (1342–1352) vezette be az egész Európát sújtó nagy pestisjárvány (1348–1350) következményeként. Az 1484-es misszáléban hosszú cím (rubrika) írja le: „Missa contra mortalitatem seu pestem, quam papa Clemens sextus instituit cum collegio et cardinalibus, et concessit dictam missam legentibus sive audientibus ducentos dies indulgentiarum”. (186³) Nem teljesen világos, hogy miért emelik ki ezt a misét. Okként fölmerülhet, hogy az 1484-es misszale általunk nem ismert kézirat, és föltehetően különféle értelmező bejegyzésekkel, javításokkal, módosításokkal ellátott alappéldányában, amelyből Nürnbergben a nyomtatást végezték, valóban függeléként, a legvégén állt volna. Ám mivel a XV. század első felében —a possessor Pálóczi György (esztergomi érsek 1423/24–1439) halála előtt— készült, majd csonkulása után később, akár évtizedekkel később kiegészített, ún. Pálóczi-misszáléban,⁴ melyről megállapítható,⁵ hogy igen közel⁶ állhat a jelzett alappéldányhoz, a pestis elleni mise a votív misék közt található, nem valószínű, hogy az egészen szoros értelemben vett függelékben, tehát a votív misék *után* szerepelt volna és csak az 1484-es misekönyv alappéldánya átszerkesztése során illesztették volna (akár egy, a nyomdásznak szóló bejegyzéssel) a votív misék közé.

Az incipit és a kolofon tehát ez esetben úgy értelmezhető, hogy mint valami miatt különösen fontosnak vagy érdekesnek tekintett (a többi votív misénél fontosabbnak tekintett) és ezért szokásosan igen hosszú „címmel” is ellátott mise, a „pestismise” *megvan* az —ezek szerint— mintegy-függelékesnek tekintett votív misék közt.

³ Mise a halandóság avagy dögvész ellen, melyet VI. Kelemen pápa vezetett be a bíborosokkal és a testülettel, s a mondott misét mondóknak vagy hallgatóknak kétszáz napi búcsút engedélyezett.

⁴ OSzK, Clmae 359. Gondolatgazdag leírását legújabban ld. KÖRMENDY Kinga: „Pálóczi György esztergomi érsek”, in [FÖLDESI Ferenc et alii]: *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2008. március 14.–június 15. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2008. 62; 63–65: három színes tábla. A kódex rejtélyes kiegészítésének kérdéseivel a közeljövőben kívánok foglalkozni. Vizsgálódásaim szerint a díszkódex nem „csonkán”—azaz befejezetlenül— „maradt” (Körmendy Kinga megfogalmazása), hanem valami miatt csonkult. A bár egyszerű (dísztelen), de gondos kiegészítés paleográfiai-kodikológiai jegyei alapján —a megfigyelésükben nyújtott segítséget Madas Editnek köszönöm— bőven a XV. század második felére tehető. Egy, az esztergomi hagyomány állandósága miatt a Pálóczi-félel erősen egyező mintapéldányról, az ép részre való pontos visszautalásokkal készülhetett.

⁵ Ld. idézett szövegkiadásom XL. oldalán.

⁶ A *commune sanctorum* és a votív részben, de a prosariumban (szekvencionáléban) is szinte teljes az egyezés ez és a nyomtatott esztergomi misszale közt.

Egészen más a helyzet a Színeváltozás miséjével. Ez ugyanis az 1484-es nyomtatott esztergomi misekönyvben a lehető leghelyesebb helyén, a *de sanctis* részben ($[q_8^v-z_5^v]=110^v-163^v$), az augusztusi ünnepek közt ($[v_8^v-y_1^r]=142^v-151^r$) „De Transfiguratione Domini” jelzéssel található ($[x_2^r]=144^r$). A misszále elején levő kalendárium augusztus 6-nál jelzi az ünnepet ($[a_7^r]$).

Két kérdés merül föl. Először: miért olyan fontos ennek az ünnepnek a kiemelése? Másodszor: hogyan oldható föl az ellentmondás, hogy az incipit és a kolofoon a függelékes anyagba „teszi” azt a misét, amely nem is a függelékben (azaz a votív misék közt vagy után) található? Míg a „pestismise” esetében a kiemelés oka nem teljesen világos, viszont a függelékes (értsd itt: votív) anyagba való elhelyezés megfelel a valóságnak, Színeváltozás miséjénél a kiemelés oka kézenfekvő, míg a függelékes anyagban való „elhelyezés” szorul magyarázatra.

Köztudomású, hogy Esztergomban —legalábbis az „úzusterület” értelmében vett Esztergomban— sokkal a XV. században történt általános elrendelése előtt augusztus 6-án, éspedig nagy ünnepélyességgel, sajátos szokással ünnepelték meg Színeváltozást: jóllehet énekelt tételei a karácsonyi és a húsvéti idő anyagából vannak összeállítva és részben imakészlete is más napok korábbi anyagának átfogalmazása,⁷ jellegzetes rituális vonása a szőlőáldás (*benedictio uvae*), melyet pl. az 1341 előtti kottás esztergomi misszále is tartalmaz. Az ünnep a magyaroknál 1457 után különös jelentőséget kapott azáltal, hogy III. Kallixtusz pápa a nándorfejérvári győzelemért való hálaadásként az egész latin egyházban elrendelte Krisztus táborhegyi megdicsőülésének ünneplését. (A déli harangszónak hasonló elrendelése lehetséges, hogy inkább a kegyes, és ezért helyes nemzeti emlékezethez tartozik, semmint dokumentálható tény.)⁸ Az ünnep rangemelkedésének része és jelzője a saját ének- és imaanyag rögzítése.⁹

A második kérdés megoldásához egy belső, azaz a könyvből magából nyerhető, és egy külső érv vezethet. Egy apró, de árulkodó szerkesztési következtetlenséget kell észrevételeznünk: a nyomtatott misszáléban az ünnep *Adest dies celebris* kezdetű *prosa*-ja nem a szekvencionáléban van, mint az összes többi ünnep esetében, hanem magánál Színeváltozásnál (144^r-v). Ennek oka pedig minden racionális meggondolás szerint csak az lehetett, hogy az egész ünnep anyaga együtt, szekvenciástul, az alapul szolgáló kéziratot misekönyv „függelékes”, vagy mondjuk így: vegyes részéből került a helyére, augusztus 6-ra (Sixtus pápa és társai napjára), éspedig a nyomdai előkészítés —amint azt szövegkiadásom tanulmányában bizonyítani igyekeztem—¹⁰ sürgető, sőt talán kapkodó folyamatában, vagy akár később: nyomtatás közben.

⁷ Ld. a függeléket.

⁸ Az ünnep történetét, a szőlőszentelést s a Színeváltozás magyarországi vallási néprajzi bemutatását ld. BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium II. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. Szent István Társulat, Budapest 1977. 157–164. Jegyzetek: 239–240.

⁹ Parancsolt ünnepé nyilvánítását általánosan az 1493-as esztergomi zsinathoz kötik. Ha ez így van, 1493 akkor sem terminus post quem az új proprium összeállítására. Egy ünnep megtartása, propriumának összeállítása és általános elrendelése egymástól elvileg teljesen független.

¹⁰ Introduction XXVI–XXVII.

A külső, más forrásból nyerhető érv a Pálóczi-misszále megfigyelése: létezik olyan majdnem-kortárs könyv, amelyben Színeváltozás saját, új liturgikus szövege *függelékben* található. A Pálóczi-misszáléban ugyanis a megfelelő helyen, augusztus 6-nál megvan az ünnep régi anyaga, amely a szőlőáldás híján pontosan megfelel a Missale notatum anyagának, ám a könyv egy új sorozatot is ad, amely pontról pontra egyezik a nyomtatott misszále anyagával, a votív miséket követő Szent Bernát-mise után. (Ez utóbbi a fólió verso-oldalán fejeződik be. A következő recto-oldalon kezdődik Transffiguratio új propriuma; ezután a kézirat látványos kiemelés nélkül rögtön folytatódik a szekvencionáléval. Akár így van, akár sem, nehezen szabadulunk a „betoldottság” érzésétől: a szekvencionále kezdete esztétikailag és funkcionálisan leginkább éppen a Színeváltozás által elfoglalt hely lenne.) Elég világos, hogy ennek 1457 után kellett bejegyződnie, vélhetően már az esztergomi mintapéldányba.

Ezek után a következőképpen rekonstruálhatjuk a történeteket. A Nürnbergbe küldendő kéziratosa misekönyv a Pálóczi-misszáléhoz hasonlóan függelékesen tartalmazhatta egyrészt a Clairvaux-i Szent Bernát-misé, —az ünnep elhelyezése Beckensloer (Flans) János püspöknek (1474–1476) kevéssel a nyomtatott misszále előtti rendelkezéséig a Szent István nappal való egybeesés miatt kérdéses volt—,¹¹ majd pedig Transfiguratio új, saját anyagát. A nyomtatásra való előkészítés folyamatában, amelynek valószínűleg rövid idejébe egy meglevő, a káptalan által jónak ítélt példány átnézése („átfutása”), kisebb változtatások, talán a főszövegbe emelendő marginálék jelzése fértek bele, elkészült és a kéz-

¹¹ A nyomtatott misszále kalendáriuma (az akkor már érvényes liturgikus rendelkezés ellenére, ld. alább, mely szerint március 17-én kell ünnepelni) augusztus 21-ra teszi „Bernardi abbatis” ünnepét, mégis a votív szakasz legutolsó „tételeként”, függelékesen szerepel miséje. A Missale notatum-ban az ünnep *Perfice nobis* kollektája marginále, a két másik orációért pedig ugyanott Benedek apáthoz utal. A Pálóczi-misszále a votív misék után, függelékbe teszi, éppen a *Transfiguratio* új miséje elé! Mindez azt jelzi, hogy az esztergomi érsek liturgikus rendelkezéséig Szent István ünnepe „elnyomta”, kiszorította Szent Bernát apátét.

Hasonlóan kérdéses volt Hilarius (Hilár) pápa ünnepe. Január 7-ről (a nyomtatott misszále kalendáriuma, a^v, itt jelzi), illetve 13-ról (ugyanott, 115^r, a Szent Pál remete és Félix közti helye ezt mutatja) szintén János érsek helyezte át március 14-re. A rendelkezésről lásd az *Ordinarius Strigoniensis* megjegyzését: „De sancto Hilario confessore, cuius festum mandavit Ioannes Flans archiepiscopus Strigonii celebrari 14 die mensis Martii ... De sancto Bernardo abbate et doctore, cuius festum instituit celebrari praedictus Ioannes archiepiscopus 17 die mensis Martii ...” (*Ordinarius Strigoniensis impressum pluries Nurenbergae, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493-1520* (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238) — FÖLDVÁRY Miklós István (kiad.), Argumentum Kiadó, Budapest 2009. (Monumenta Ritualia Hungarica II = Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum XVII).

Véleményem szerint esetleg az is a sietség jele, hogy a nyomtatott misszále *nem* követi ezt az érseki rendelkezést. Bár a valós helyzetet az ünnepegybeesések s hasonlók ügyében az ordináriuskönyveknek kellett jelezniük (hiszen éppen ez volt az egyik fontos feladatuk), tehát a könyvek átszerkesztésének nem is kellett föltétlenül rögtön követnie egy rendelkezést, akár el is feledkezhetett róla egy másoló, mégis érdemes meggondolni, hogy az ünneprendezés időszávjá (1474–1476) nem játszhat-e szerepet az esztergomi „mintapéldány”, továbbá a Pálóczi-kiegészítés, valamint az 1484-es nyomtatott misszále alapjául szolgáló kézirat keltezésében.

irat elejére került az incipit (a „pestismise” és az Úr Színeváltozása saját miséjének kiemelésével). Elkészülhetett a kolofon szövegének eleje is, bizonyosan az egyházi tekintély, azaz Túroni Mihály püspök és az esztergomi káptalan megnevezésével, a keltezésben pedig Mátyás király uralkodása említésével. Már a szerkesztés folyamán bejelölhették —vagy ha regényesek akarunk lenni: az elkezdődött nyomtatás alatti, utólagos értesítéssel kérhették—, hogy az ünnep ezen új anyaga kerüljön a régi helyére, miközben az ünnep szekvenciáját elfelejtették kiemelni és áttetetni a szekvencionáléba. Elfelejtették a valósághoz hozzáigazítani az incipitet is, (vagy a „regényes” elképzelés esetén: már készen kinyomtatva volt az incipit), a kolofont pedig — változatlanul hagyva az incipitbeli bevezető részt— csak az egyházi rendelkezéssel, a király uralkodására való hivatkozással, valamint a nyomdász és a nyomtatás idejének megadásával egészítették ki.

Függelék

Színeváltozás miséjének rendje
az 1341 előtti kottás esztergomi misekönyvben¹²
és az ún. Pálóczi-misszále szanktoráléjában¹³

Introitus: Lux fulgebit hodie ... transfiguratus est¹⁴

Oratio: Deus qui hodierna die Unigenitum tuum mirabiliter transformatum¹⁵

Lectio: Iustum arbitror quamdiu sum in hoc tabernaculo (1Pt 1,13–19)

Graduale: Speciosus forma¹⁶

Alleluia. Dies sanctificatus¹⁷

Evangelium: Assumpsit Iesus Petrum et Iacobum et Ioannem (Mt 17,1–9)¹⁸

Offertorium: Intonuít de caelo Dominus¹⁹

Secreta: Suscipe quaesumus Domine sancte Pater omnipotens munera quae pro gloriosa Filii tui transfiguratione deferimus²⁰

¹² MissNot=SZENDREI Janka — Richard RIBARIČ (edd.): *Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Budapest 1982. (Musicalia Danubiana 1) (261^{r-v}).

¹³ OSzK, Clmae 359, 148^v–149^r.

¹⁴ A második karácsonyi mise (in aurora) introitusának kontrafaktuma (a *transfiguratus est* igealak eltéréseivel).

¹⁵ A kollektá bevezető formulája (*Deus qui hodierna die Unigenitum tuum*), továbbá a *revelasti* és az *ad ... contemplandam* szavak megegyeznek a vízkeresztmi mise kollektájával.

¹⁶ A karácsonyi oktávájába eső vasárnap graduáléja.

¹⁷ A karácsonyi főmise Allelujája.

¹⁸ A nagyböjt első szombatjának evangéliuma (a MissNot itt a jelenleg elveszett részre utal).

¹⁹ A fényes hét (húsvét oktávája) keddjének és pünkösdhétfőnek az offertóriuma.

²⁰ Első része áldozócsüttörtök szekrétájának (*Suscipe Domine munera quae pro Filii tui gloriosa transfiguratione deferimus...*) frazeológiai változata.

Praefatio: Aeterne Deus. Quia cum Unigenitus tuus in substantia nostrae mortalitatis.²¹

*Intra quorum nos consortium.*²²

Benedictio uvae: Benedic Domine et hos fructus novos uvae²³

*Per quem haec omnia, Domine.*²⁴

Communio: In splendoribus²⁵

Postcommunio: Fac nos quaesumus Domine ad illam tuae claritatis visionem pertingere

Színeváltozás miséjének rendje
az 1484-es nyomtatott esztergomi misekönyvben²⁶
és az ún. Pálóczi-misszálé függelékes részében²⁷

Introitus: Viderunt ingressus tuos

Gloria in excelsis dicitur.

Oratio: Deus qui fidei sacramenta in Unigeniti tui transfiguratione ...

Lectio: Non indoctas fabulas secuti notam fecimus vobis (2P 1,16–21)

Graduale: Cantate Domino et benedicite nomini eius

Alleluia. Candor est lucis aeternae

Prosa: Adest dies celebris

Evangelium: Assumpsit Iesus Petrum et Iacobum et Ioannem (Mt 17,1–9)

Credo dicitur.

Offertorium: Gloria et divitiae in domo eius

Secreta: Oblata quaesumus Domine munera gloriosa Unigeniti tui transfiguratione sanctifica ...

Praefatio de Sancta Trinitate.

Communio: Viderunt omnes fines terrae ... alleluia²⁸

Complenda: Praesta quaesumus omnipotens Deus ut sacrosancta transfigurationis mysteria ...

²¹ Vízkereszti prefáció.

²² A misekánon eme szakaszáról ld. a függelék végén a szőlőáldásnál.

²³ Teljes szövegét és fordítását ld. e függelék végén.

²⁴ A misekánon eme szakaszáról ld. a függelék végén a szőlőáldásnál.

²⁵ A karácsonyi első mise (in galli cantu) kommúniója.

²⁶ MissStr1484=DÉRI (ed.) [144^{r-v}]

²⁷ OSzK, Clmae 359, CC^{r-v} (modern paginálás 195^{r-v}).

²⁸ A karácsonyi főmise kommúniójának szövege „alleluia” zárószóval.

Színeváltóás miséjének római rendje

Introitus: Illuxerunt coruscationes

Oratio: Deus qui fidei sacramenta in Unigeniti tui transfiguratione

Lectio: Non indoctas fabulas secuti notam fecimus vobis (2P 1,16–21)

Graduale: Speciosus forma²⁹

Alleluia. Candor est lucis aeternae

Evangelium: Assumpsit Iesus Petrum et Iacobum et Ioannem (Mt 17,1–9)

Offertorium: Gloria et divitiae in domo eius

Secreta: Oblata quaesumus Domine munera gloriosa Unigeniti tui transfiguratione sanctifica

Praefatio de Nativitate.

Communio: Visionem quam vidistis

Postcommunio: Praesta quaesumus omnipotens Deus ut sacrosancta Filii tui transfigurationis mysteria

A szőlőáldás szövege³⁰

Benedictio uvae: Benedic, Domine, et hos fructus novos uvae, quos tu, Domine, rore caeli et inundantia pluviarum et temporum serenitate atque tranquillitate ad maturitatem perducere dignatus es, et dedisti eos ad usus nostros cum gratiarum actione percipere in nomine Domini nostri, Iesu Christi.

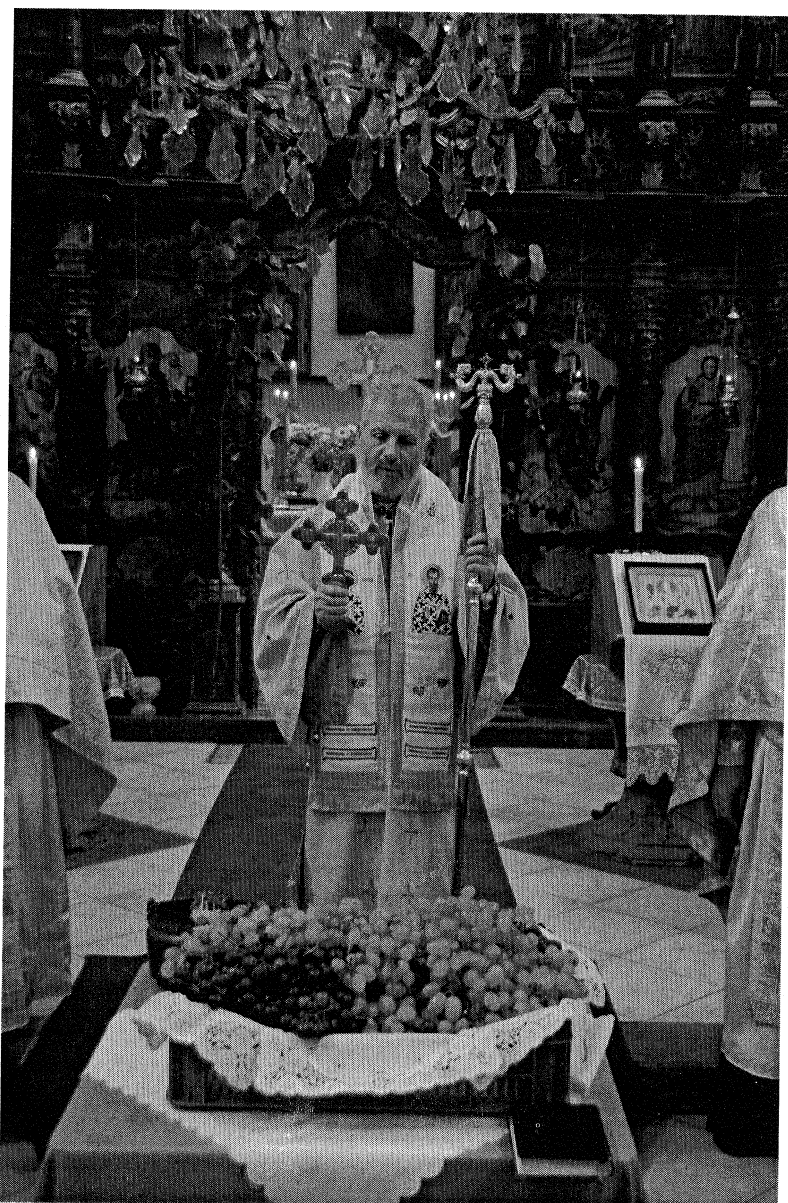
Szőlőáldás: Áldd meg, Urunk, a szőlő új gyümölcsseit, miket te, Urunk, az ég harmatával és az esők kiáradásával és az idő derűltségével és nyugalmával megérettségre vezetni méltóztattál, és adtad őket, hogy a mi hasznunkra hálaadás-sal vegyük, a mi Urunk, Jézus Krisztus nevében.

A Missale notatum Strigoniense az Intra quorum nos consortium [non aestimator meriti, sed veniae, quaesumus, largitor admitte. Per Christum, Dominum nostrum], vagyis a misekánonnak az áldozatot bemutatókról megemlékező szakasza (Nobis quoque peccatoribus) és ennek dicsőítő záradéka, a Per quem haec omnia, Domine, [semper bona creas, sanctificas, vivificas, benedicis et praestas nobis] közé való helyezéssel jelzi a szőlőáldás kiemelkedő liturgiai helyét.³¹

²⁹ A karácsony oktávjába eső vasárnap graduáléja, de az a verzusban hosszabb.

³⁰ MissNot 261v.

³¹ Anton HÁNGGI—Irmgard PAHL: *Prex Eucharistica*. Éditions Universitaires, Fribourg 1968. Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti, 426-438. (*benedictio*) IN CENA DOMINI *hic sequitur benedictio chrismatis*: Emitte Domine Spiritum sanctum tuum ... IN NATALE SANCTI XYSTI *hic sequitur benedictio uvae*: Benedic Domine et hos fructus novos uvae ... et dedisti ea ... E szöveg mutatja, hogy a szőlőáldás Sixtus (Sükösd) pápa ünnepéhez kapcsolódott. Giacomo BAROFFIO *Pontificalia & Ritualia Italica* összeállításának szövegei mutatják, hogy eredetileg szőlő- és babáldásról volt szó; ld. a szerző internetes munkái közt: http://musicologia.unipv.it/baroffio/materiali/Pnt_Rit_Sito.pdf (2011. 09. 8.).

*Szőlőáldás a szentendrei szerb orthodox Preobrazsenszka-templom búcsúján.
(Fénykép: Jaksity Iván.)*